

A tomb dels 400 anys del primer mapa imprès del territori de Catalunya: tres publicacions recents sobre història de la cartografia.

Pau Alegre

*Departament de Geografia
Universitat Autònoma de Barcelona*

Resum

Tot coincidint amb el quart centenari del primer mapa imprès del territori de Catalunya, han aparegut tres obres que aporten noves idees sobre la història de la cartografia de Catalunya. En aquest article se'n fa un comentari crític i unes apreciacions sobre els diversos models geogràfics del territori de Catalunya que presenten els mapes impresos al llarg dels darrers quatre-cents anys.

Paraules clau: història de la cartografia, Catalunya

Resumen

Coincidiendo con el cuarto centenario de la impresión del primer mapa del territorio de Cataluña, han aparecido tres obras que aportan nuevas ideas sobre la historia de la cartografía de Cataluña. En este artículo se hace un comentario crítico de ellas, como también unas apreciaciones sobre los diversos modelos geográficos del territorio de Cataluña que presentan los mapas imprimidos a lo largo de los últimos 400 años.

Palabras clave: historia de la cartografía, Cataluña

Abstract

Coinciding with the 400 anniversary of the first printed map of the Catalan territory, there have been published three new books about the history of the cartography of Catalonia. This article is a critical analysis of all those books and an evaluation of the different geographic models of the Catalan territory that appear in the printed maps of this territory over the last 400 years.

Keywords: History of the cartography, Catalonia

Presentació

Durant l'any 2002 s'esdevingué el quart centenari del primer mapa imprès del territori de Catalunya. No és pas un esdeveniment com per fer-ne una celebració a cor què vols. De tota manera, sembla com si per aquesta ocasió hi hagi hagut una conjura editorial i un pressentiment dels estudiosos. Durant la tardor de 2001 han aparegut tres obres que, si bé no es refereixen expressament a l'efemèride, són una aportació prou significativa en l'estudi de la història de la cartografia de Catalunya al llarg dels darrers quatre-cents anys. Són les següents:

GALERA, Montserrat; CASASSAS, Anna Ma. (2001). *Els mapes del territori de Catalunya durant dos-cents anys, 1600-1800*. Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya.

BURGUENO, Jesús [dir.] (2001). *Atlas de les viles, ciutats i territoris de Lleida*. Lleida: Diputació de Lleida - Col·legi d'Arquitectes de Catalunya; Demarcació de Lleida.

URTEAGA, Luis; NADAL, Francesc (2001). *Las series del mapa topográfico de España a escala 1:50.000*. Madrid: Instituto Geográfico Nacional.

Podeu flairar l'interès d'aquestes obres només pel títol. Ho són tant, d'interessants, com per deturar-nos-hi i comentar-les.

A més a més de les ressenyes, en la nota present he gosat afegir unes apreciacions sobre els diversos models geogràfics del territori de Catalunya que presenten els mapes impresos en les darreres quatre centúries. En aquest topant considero que els mapistes, en tota època i nació, materialitzen **models geogràfics** mitjançant la selecció, l'abstracció i la simbolització d'objectes físics i ficticis distribuïts pel territori objecte d'estudi. Aquests models, que també podem adjectivar com icònics, van ser el producte principal de l'activitat dels geògrafs a l'època moderna. En els darrers dos segles, l'activitat geogràfica s'ha enriquit amb l'adopció d'altres models per a descriure i explicar les distribucions territorials: models matemàtics, models analògics, etc.

Com encara passa en els nostres dies, fa dos-cents o tres-cents anys resultava difícil canviar el clixé del territori en les persones que s'havien avesat a un determinada selecció, abstracció i simbolització d'objectes geogràfics. El públic que podia accedir a la consulta de mapes, precisament molt ampliat mercès a la impressió, entenia l'activitat geogràfica a través dels models que mostraven. Per tant, la permanència del model, més o menys modificat en detall, solia ser força prolongada.

He assajat la individualització amb nom i cognoms dels models del territori de Catalunya plasmats pels mapistes, de casa i de fora, durant els quatre-cents anys de referència. Només me'n surten tres. És un recompte gasiu? Potser sí. Però en qualsevol classificació, la minimització de categories sempre és un bon trumfo per a magnificar la seva incidència informativa en el lector/a. És el que he pretès en aquest exercici.

El primer llibre citat, *Els mapes del territori de Catalunya durant dos-cents anys, 1600-1800*, el qual cobreix la producció cartogràfica dels dos primers segles del quadricentenari, permet resseguir la trajectòria del que podríem considerar el primer model geogràfic del territori de Catalunya. És el que, per sobre de tot, vol destacar la seva xarxa hidrogràfica. La imatge del territori de Catalunya ve a ser una cara solcada per rius i rieres en tots els seus confins. M'he entretingut en comentar aquest **model hidrogràfic** tot seguit a la ressenya del llibre. Val a dir que ho ha fet possible poder estudiar els mapes originals en l'exposició de la qual aquesta publicació n'és precisament el seu catàleg raonat. En canvi, no us proposo cap desenvolupament dels dos models geogràfics subsegüents. Confio poder fer-ho en el futur amb l'aparell crític i bibliogràfic escaient.

Durant el segle XIX els camins esdevenen els protagonistes del mapa per sobre de les divisions polítiques i de la hidrografia. Es multipliquen els intercanvis. Els negociants a llarga distància, prou nombrosos a la Catalunya preindustrial i ampliat en el vuit-cents tant en nombre com en abast territorial comercial, no en tenien prou de refiar-se dels mapes mentals dels traginers i dels viatjants. Prou bé que havien funcionat durant segles. Ara, per a l'avaluació d'alternatives de rutes de viatges de negocis calia disposar de documents especialitzats. Aquest és el mercat que varen servir diversos editors de mapes, posem per cas l'Eduard Brossa, cap a finals del dinou i començament del vint. Com també ho hauria pogut fer Francisco Coello amb els seus mapes provincials si no fos per l'enfarfec de la seva figuració del relleu. O bé els mapes itineraris d'Estat Major, si se n'hagués donat una difusió civil més àmplia.

El segon llibre ens il·lustra a bastament, i entre moltes altres coses, el segon model geogràfic del Principat expressat a través dels mapes. En base a les provatures dels cartògrafs autòctons del segle XVIII (Aparici, Garma...), a partir del segle XIX s'imposa un model geogràfic en el qual destaca la xarxa de comunicacions. Podem parlar de **model de comunicacions**? No ho sé ben bé. En tot cas seria una proposta del tot provisional com, en el fons, ho són totes les d'aquesta nota. La contemplació de les reproduccions de tota mena incloses en l'*Atlas*

de les viles, ciutats i territoris de Lleida m'hi ha fet reflexionar. Hi trobareu exemples excel·lents malgrat que no es refereixin a tot el territori de Catalunya.

La tercera obra que us ressenyaré és l'inventari de les diverses presentacions editorials del *Mapa Topográfico de España* a escala 1:50.000 al llarg de la seva història. Quina és la relació d'aquest mapa amb el model geogràfic de Catalunya? Un model sospirat per molt de temps però que tardà qui-sap-lo a materialitzar-se. El *Mapa Topográfico de España* és la plasmació primigènia del **model orogràfic**. La primera síntesi comprensiva d'aquest document de detall seria el *Mapa de Catalunya* a 1:200.000, en quatre seccions, realitzat pel Servei Cartogràfic de la Generalitat de Catalunya l'any 1935 i amb el disseny avançat per Pau Vila (1933). És el primer mapa que mostra la distribució del relleu del territori de Catalunya sencer amb veritables corbes de nivell. El *Mapa de Catalunya* a la mateixa escala, editat per les quatre diputacions catalanes l'any 1973, va abonar el model. Com també ho farien els mapes del conjunt del territori de Catalunya a 1:250.000 editats per l'ICC a partir de 1983. De no existir el *Mapa topográfico de España* a escala 1:50.000, la seva realització hauria estat ben problemàtica. És per això que em sembla que també ve a tomb incloure el treball d'Urteaga i Nadal en aquest recordatori d'aniversari.

1. *Els mapes del territori de Catalunya durant dos-cents anys, 1600-1800*, de Montserrat Galera i Anna Ma. Casassas

1.1. De la publicació: introducció i estudis

Aquesta publicació és el catàleg de l'exposició que amb el mateix títol va organitzar l'Institut Cartogràfic de Catalunya ICC en motiu del XXII Congrés Internacional de l'*Association Internationale de Bibliophilie* celebrat a Barcelona del 16 al 22 de setembre de 2001. L'exposició va romandre oberta al públic des del dia 19 de setembre fins a l'11 d'octubre.

Els criteris de selecció dels mapes exhibits varen ser: mapes impresos coneguts avui en dia, datats entre 1600 i 1800, que presentessin el conjunt del territori de Catalunya. L'exemplar exhibit corresponia, sempre que va ser possible, a la primera edició. Entorn d'una quarta part de les seixanta quatre peces que satisfien aquells requisits són propietat de la Cartoteca de Catalunya de l'ICC. La resta provenia, sobretot, de col·leccions privades i només puntualment d'altres cartoteques. Només en dos casos es va haver de recórrer a la reproducció fotogràfica per impossibilitat d'obtenir l'exemplar original corresponent. Aquests detalls revelen l'esforç d'organització que l'aplec va suposar. Alhora, amb aquesta exposició la Cartoteca de Catalunya de l'ICC culminava feliçment una línia d'investigació iniciada de fa molts anys amb l'exposició celebrada amb motiu del *Symposium Imcos* a Barcelona l'any 1986 (Galera i Gasset, 1986).

Naturalment, el gruix de l'obra el constitueix el *corpus* de la descripció i crítica de cadascuna de les seixanta quatre peces exhibides junt amb la correspo-

ment reproducció fotogràfica en color [pp. 43- 171]. El treball que hi han esmerçat les autores és, o així m'ho sembla ja que no sóc un especialista en cartobibliografia, d'una gran qualitat tant pel rigor de detall com per l'equilibri en la presentació de les fitxes. També és molt remarcable la qualitat de les fotografies. És clar, no demaneu pas una lectura nítida de tots els topònims en la reducció dels mapes en disseny de mural. Val la pena recordar, però, que la Cartoteca de Catalunya de l'ICC us pot subministrar les reproduccions fotogràfiques a escala natural de totes les peces exhibides i que això és del tot suficient per a endegar els treballs de recerca que sobre aquests mapes, sobre el territori històric de Catalunya, cal desenvolupar en el futur.

La **introducció** científica del catàleg es reparteix en dos estudis signats per Montserrat Galera. El primer estudi versa sobre **el context i les raons de l'exposició amb els antecedents, les notícies i els comentaris dels mapes** que s'hi varen exhibir. D'antuvi, Galera traça el marc general de la història de la producció cartogràfica europea en el qual cal encabir els mapes de la mostra. En primer lloc remarca la gran habilitat que els operaris d'Anvers havien atès en el gravat *intaglio* per a impressió de mapes cap a finals del segle XVI. La majoria de les seixanta-quatre obres exposades varen ser reproduïdes mitjançant aquest procediment. En aquelles dates, i gairebé fins a finals del segle XVII, les activitats de gravat en coure, i no només de mapes, va estar molt concentrada als Països Baixos. En segon lloc, Galera revisa la tipologia funcional dels mapes exposats: militars, comercials, polítics i científics. Finalment, i en tercer lloc, dedica un extens apartat als dissenys dels mapes que més sovintejaren al llarg dels dos segles revisats: mapes murals o solts per un costat, i fulls d'atles per altre. Destaca l'edició del *Theatrum Orbis Terrarum* per Abraham Ortel[ius] el 1570 com el primer disseny d'atles modern. Bona part de les peces exposades varen aparèixer com a fulls dintre d'un *Atlas*.

El segon estudi introductorï versava, precisament, **entorn dels primers mapes de Catalunya publicats i coneguts avui en dia**. El primer mapa imprès i conegut del territori de Catalunya es va afegir, el més segur a darrera hora, en una edició ja tardana del *Theatrum*. Va ser en l'edició en llengua espanyola de 1602, editada per J.B. Vrients (1562 ca.- 1612). Tanmateix, Van den Broecke (1996) dona l'any 1603 per a aquesta edició del *Theatrum* malgrat que la seva portada exhibeix un evident 'ANNO M. DCII'. Podeu veure aquesta portada la p. 33 de l'obra de Galera i Casassas que comento. És per això que ara tocaria commemorar-ne el quart centenari. Tanmateix, persisteix el dubte sobre si, per uns mesos, se li va avançar el mapa mural de Catalunya en sis seccions gravat i signat a Anvers pel mateix J.B. Vrients en una data incerta que no pot ser anterior a l'any 1602 ni posterior a 1605. Altres estudiosos, com Meurer (1991) avancen la data fins al 1600.

Certament, el model geogràfic que presenten aquests dos mapes és idèntic. Només varia el disseny. En essència, aquest estudi introductorï de Montserrat Galera repassa la discussió científica oberta de fa molts anys sobre l'autoria de l'original, o versió mestre, a partir del qual Vrients va gravar les planxes. En aquest context, Montserrat Galera aporta un estudi exhaustiu dels treballs cien-

tífics efectuats sobre aquest primer mapa. Val a dir que l'embolic de les fonts d'època en relació a l'encàrrec d'impressió que va fer la Generalitat de Catalunya a Vrients és força considerable. Tot plegat aboca l'autora a la conclusió, ben assenyada, d'esperar i confiar en troballes documentals que permetin desen-trellar el tema en el futur.

1.2. De l'exposició. Notes sobre un model hidrogràfic del territori de Catalunya

Malgrat el desconeixement que tenim de la seva autoria real, els mapes gravats per Vrients, tant se val sigui el mural o bé el full d'atles, varen imposar un model geogràfic del territori de Catalunya per molt de temps. Les planxes, traspasades i retocades per diversos gravadors i editors, se seguiren estampan fins a l'any 1770. Així mateix, també varen ser copiades àmpliament per altres editors. El model geogràfic dels mapes impresos per Vrients entre 1602-1605 no només es repetiria fins a la publicació dels mapes de Catalunya de la família Sanson de mitjans de segle XVII, sinó que aquests el perllongarien.

En canvi, a partir de l'edició del conegut mapa de Catalunya de Josep Aparici (1720, reeditat el 1765), les edicions autòctones modificaran el model considerablement. Les edicions estrangeres produïdes durant la primera meitat del segle XVIII, que són majoria, no prendran nota d'aquestes millores i no rectificaran, gens ni mica, l'embranchament hidrogràfic ni la tria i dispersió de les localitats, els dos objectes geogràfics seleccionats en aquest model bo i donant preferència visual al primer. No serà fins a finals de segle quan adaptaran els seus productes a la fesomia del mapa de Catalunya de Tomás López (1776) qui, per la seva banda, s'havia adaptat al model geogràfic de comunicacions proposat per Aparici (1720, 1765), pel comte de Darnius (1726) i per Francesc X. de Garma (pre. 1764?), els tres mapes de referència impresos a Catalunya durant el segle XVIII.

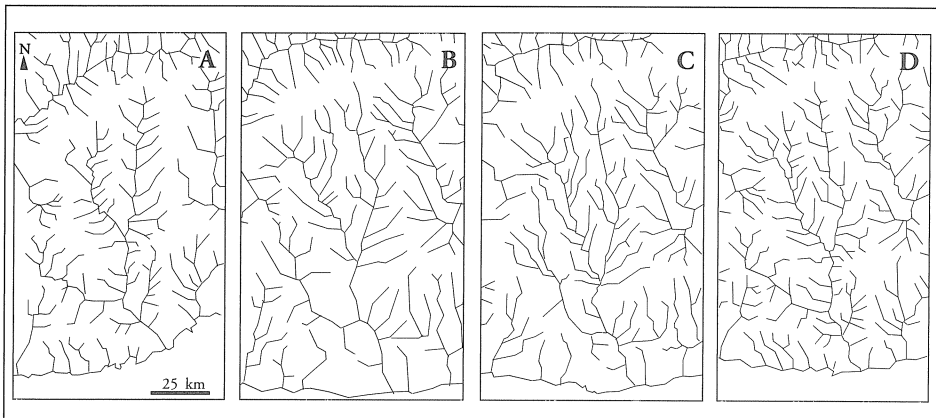
Diversos estudiosos del segle XX maldaren en analitzar la seqüència de mapes impresos de Catalunya iniciada el 1602 a la cerca de regularitats i diferències significatives. Però en tots els casos, ja en donaré una petita relació més endavant, el nombre de peces estudiades només constituïa una petita mostra i, pel general, en reproduccions fotogràfiques.

Gràcies a l'exposició de la qual en va resultar el llibre comentat, vàrem poder de fer tot tipus de comparacions sobre els mapes originals en només un parell de tardes. Fer el mateix amb les còpies fotogràfiques disponibles a la mateixa Cartoteca de l'ICC hauria suposat esmerçar-hi molt més temps. Certament, era una oportunitat que no podia pas desaprofitar-se. Heus ací, doncs, les meves impressions sobre el model hidrogràfic del territori de Catalunya, exposades breument i, com pertoca en una nota bibliogràfica, sense pretensió de verificació conclusiva.

A peu dret, no em podia pas entretenir a verificar l'embranchament hidrogràfic ni la tria i dispersió de les localitats per a Catalunya sencera. Em vaig limi-

tar al seu sector central. A grans trets, és l'ocupat per la conca hidrogràfica del Llobregat. Així mateix, em vaig limitar a fer la repassada de les 38 peces de dimensions grans, llevat dels sis mapes del segle XVIII signats per hispànics els quals, situats en la via del model de comunicacions, s'apartaven clarament del model imposat per les edicions forànies. Els esquemes de brancatge hidrogràfic que s'hi poden identificar són els que es presenten en els mapa 1 : A-D.

Mapa 1
Esquemes de la hidrografia en A: Vrients (1602-05);
B: Sanson (1660); C: Sanson (1674); i D: Wit-Mortier (post. 1690),
pel sector de la Catalunya central.

La indicació d'escala només és aproximada.

L'esquelet hidrogràfic del centre de Catalunya (esquema 1 A) que presenten els mapes de Vrients de 1602-1605 [núms. 1 i 2 del catàleg;] es recolza en un traçat més que plausible de la xarxa fonamental. En altres paraules: el mapa ens descobreix quins són els rius principals de Catalunya. Alguns afluents del Llobregat són prou singularitzats: la riera de Rubí, l'Anoia i el Cardener. Sobre aquesta ossada observada, el dibuixant va distribuir afluents a banda i banda de cada riu fins a obtenir una densitat convenient.

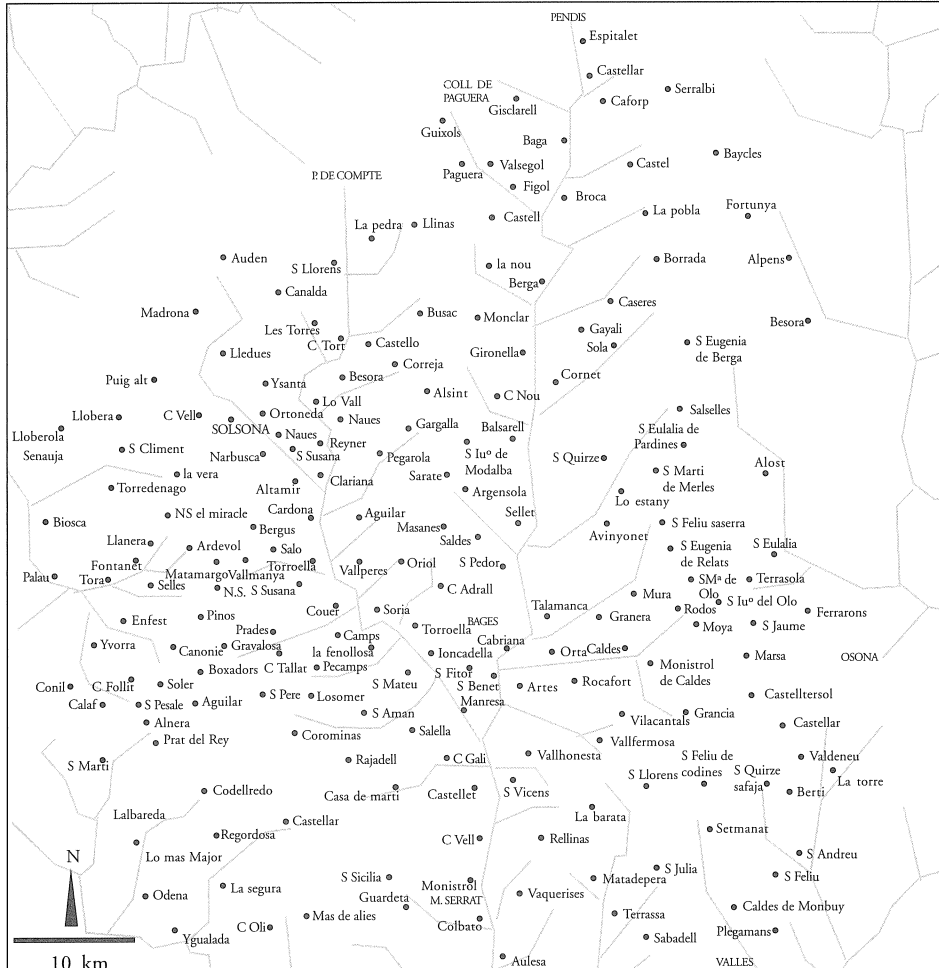
Tanmateix, la identificació de cadascun d'aquests afluents pot resultar aventurada. Tanmateix, l'enyorat consoci Albert Barella (1997a) va gosar identificar-los amb resultats incerts. Era un treball que seguia les petges d'un altre consoci eminent que s'hi havia aplicat amb afany i profit. Així, en l'estudi introductori a la seva edició de la Geografia de Catalunya de Pere Gil (1551-1622), Josep Iglèsies (1949) va fer provatures per establir la relació que hi podia haver entre les descripcions del Principat de Gil i els mapes de Vrients. Malgrat no poder atènyer resultats positius, el treball d'Iglèsies és encara avui un estat de la qüestió ben vàlid sobre el primer mapa imprès de Catalunya i que Montserrat Galera ha sabut aprofitar prou bé en el seu estudi introductori de l'exposició.

Es pot aventurar, doncs, que els rius principals varen ser resseguits a consciència per enregistrar la seva orientació i les desembocadures dels afluents més notables. Per exemple, en el marge esquerre del riu Llobregat, a partir de la seva confluència amb el Cardener i aigües amunt, l'explorador hauria anotat successivament les confluències de les rieres que avui anomenem de Sant Esteve, de Calders i la Gavarresa. Noteu com la figuració de l'entroncament d'aquesta darrera amb el Llobregat és prou ajustada. Ara bé, el traçat complet d'aquests afluents sense topònim és totalment arbitrari. Són branques allargassades fins als límits implícits entre les conques hidrogràfiques del Llobregat, del Segre, del Ter, del Besòs, del Gaià i del Riubregós. Recordem que la figuració del relleu en els mapes de Vrients, així com en tots els mapes del període cobert per l'exposició, només té valor simbòlic.

La dispersió geogràfica de les localitats presents en els mapes de Vrients (1602-05) tendeix vers la uniformitat, sense buits notables. En el mapa 2 es disposa la distribució de les localitats en el sector de Catalunya central. La correcció de la disposició de les localitats al llarg dels rius principals, en línies generals, reforça la idea apuntada abans d'una exploració sistemàtica d'aquests cursos per formar el mapa mestre. En canvi, poden observar-se algunes patinades monumentals en la disposició de les localitats dels interfluvis. Per exemple: Saldes i Masanes [Massanés] se situen entre Santpedor i Sarate [Serrateix]. N'hi ha ben poques de badades d'aquesta talla. Però és evident que la disposició relativa de les localitats en les esquenes d'ase no és tan afinada com al llarg dels cursos fluvials principals. Això ens porta a manifestar una altra suposició: a mesura que l'explorador progressava sobre el curs fluvial principal, s'informava de les localitats que hi havia a esquerra i dreta fins tenir-ne les suficients per 'omplir' el mapa amb la densitat i uniformitat desitjada i amb les errades que ja he comentat.

Del que ja no m'atreveixo a fer cap conjectura és sobre la classificació i espigolament de les localitats. La llista que l'explorador hauria pogut recollir podia haver estat més llarga. I llavors, ...per què apareix la parròquia de masos escampats de Joncadella [Joncadella] al Pla de Bages mentre no apareixen, posem per cas, Sant Joan de Vilatorrada, o Sant Genís de la Valldelshorts, o Sant Jaume d'Olzinelles, parròquies també d'un grapat de masos i a la vora del Llobregat o del Cardener en el mateix Pla de Bages? En els marges d'aquell Pla, per què apareix el lloc de Cabriana [Cabrianes], un altre petit escampall de masos de la jurisdicció de Sallent, el qual i aleshores no tenia ni categoria de parròquia? A voltes sembla que hi trobem algun enfilall coherent: Vallhonestà amb l'hostal de Sant Jaume, la Barata, un altre hostal, Matadepera, St. Julià [d'Altura, al Vallès]. Això és l'antic camí de Manresa a Barcelona fressat fins a mitjans del segle XIX. Però no ens fem pas il·lusions. El criteri de selecció de les localitats representades no té desllorigador. I l'esbart de localitats romandria inalterat fins ben entrat el segle XVIII. L'esquema basat en la xarxa hidrogràfica i selecció de localitats editada per Vrients es troba en 13 mapes de l'exposició, vuit dels quals anteriors a 1644.

Mapa 2
Localitats de la Catalunya central que figuraven en els mapes de Vrients (1602-05). Han estat omeses les localitats situades a les conques del Ter i del Segre.

La indicació d'escala només és aproximada.

Els esquemes hidrogràfics dels mapes dels Sanson són dos. El del mapa de 1660 [núm. de catàleg 17; esquema 1 B] presenta nombroses modificacions respecte el de Vrients. Totes, però, de detall. I deixarem de banda la que resulta més evident en el mapa general: el canvi de figuració de la línia hidrogràfica costanera. Però la nòmina dels cursos principals ben individualitzats no es va pas modificar. És per això que cal considerar-lo una variant de l'anterior. La novetat del mapa és la presentació de les divisions polítiques del moment: vegueries i bisbats. Tot i aquest al·licient, com a mínim

des de la perspectiva de 2002, aquest mapa de 1660 no va tenir rèplica per altres editors. El nombre de localitats representades és sensiblement inferior als mapes de Vrients i la seva dispersió la comentaré en l'esquema següent del mateix cartògraf.

És ben possible que els Sanson, Geògrafs Ordinaris de S.M Lluís XIV, poguessin aprofitar la informació gràfica recollida pels exèrcits francesos que participaren en la Guerra dels Segadors. Potser ja n'haurien utilitzat per a la compilació del mapa de 1660. És més segur que ho fessin en la revisió de 1674 [núm. de catàleg 20; esquema 1 C]. Les capçaleres de l'Anoia, del Riubregós, del Gaià i el curs alt del Cardener difereixen significativament entre una i altre versió. La segona versió seria copiada repetidament per altres editors.

En el mapa 3 es pot apreciar com el nombre de localitats que presenta el mapa dels Sanson de 1674 en el sector central de Catalunya és inferior als de Vrients (1602-1605) per bé que el patró de dispersió, més aviat forçat pel cartògraf, és també el de la uniformitat. La selecció de localitats i dels seus topònims prové, pel general, dels mapes de Vrients. És ben significativa la permanència de localitats de significació, aleshores tan marginal, com Joncadella o Cabrianes, i que ja he comentat en les de Vrients. Així mateix, en els mapes dels Sanson es perpetuen les errades dels mapes de Vrients en la localització relativa de diversos pobles respecte de la xarxa hidrogràfica. Casserres continua en el marge esquerre del Llobregat, o bé Sallent en el dret. Massanet s'aguanta ferm ben a prop de Castelladral, ara en companyia d'Argusul [Gòsol].

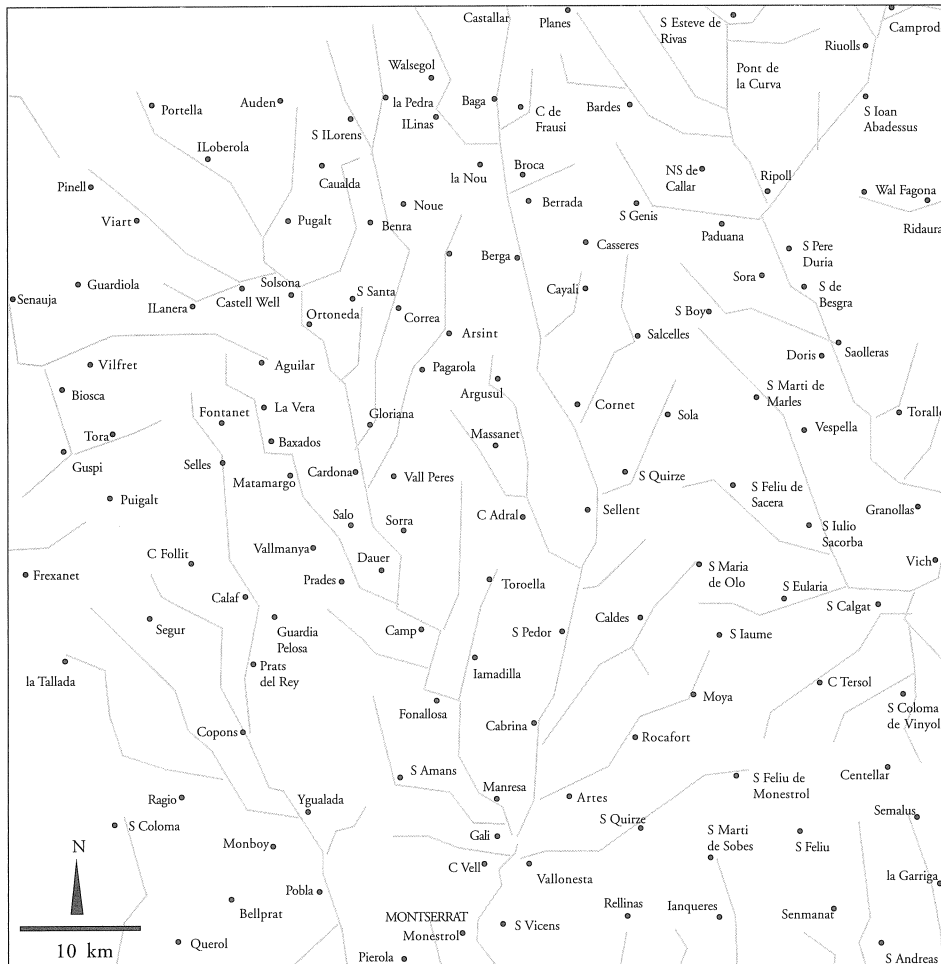
El quart esquema hidrogràfic [núm. catàleg 29; esquema 1 D] va ser editat per Frederick de Wit en una data que cal situar més enllà de 1690. Durant el segle XVIII, després de la mort de De Wit (1706), aquest mapa va ser editat pels Mortier. El seu és un híbrid entre l'esquema de Vrients (1602-05), les traces del qual hi predominen, i el segon dels Sanson (1674), del qual recull la impressió de densitat a les capçaleres de les conques fluvials. És un bon exemple de mapa obtingut per compilació creuada de dos antecedents. Abans de la gravació d'aquest mapa de Catalunya, el mateix De Wit ja n'havia produït altres amb el model hidrogràfic dels Sanson (1674) sense cap mena de canvi. Els tres mapes que presenten aquest esquema també reproduïxen la distribució de localitats i de topònims dels mapes de Vrients (1602-05).

Així doncs, la comparació dels trets geogràfics seleccionats pel compilador del mapa mestre, això és, la hidrografia i les localitats amb el complement de la toponímia, la qual ja ha estat estudiada en altres ocasions, fa pensar en la reiteració del mateix model geogràfic de base hidrogràfica de Catalunya des de 1602 fins a les acaballes del segle XVIII tot i les variants, accessòries, de Sanson i de Wit. Aquesta uniformitat es ben remarcable en totes les edicions realitzades a l'estranger i en dimensions no inferiors al del full del *Theatrum* de 1602.

Caldria considerar a banda els vint mapes coneguts de petita dimensió obtinguts per generalització estructural dels grans i que també varen ser exhibits a

Mapa 3

Localitats de la Catalunya central que figuren en el mapa de Sanson (1674)

La indicació d'escala només és aproximada.

l'exposició. No els he inclòs pas en els recomptes de peces per tipologies dels esquemes hidrogràfics. El mateix Albert Barella (1997b) en va publicar una aproximació sistemàtica. I pel que fa als canvis de les fronteres polítiques, la seva presència o absència no se li hauria de donar gran importància. Naturalment, es rectificaran les fronteres amb major o menor diligència i intenció: l'amputació, real, del Rosselló i Cerdanya, o la pretesa pels Sanson en relació amb la Val d'Aran; a poc a poc, a partir de 1716, també seran substituïts els límits de les vegueries, introduïdes per Sanson, pels dels corregiments. Però el canemàs de referència del model de base, la hidrografia, no variarà.

2. *Atles de les viles, ciutats i territoris de Lleida*, dirigit per Jesús Burgueño

«Una publicació com aquesta és, sobretot, un instrument per a futures investigacions i, alhora, una crida a la salvaguarda del patrimoni cartogràfic, una de les màximes expressions de la cultura» [p. 18]. Aquest voluminós llibre és la presentació de 1104 referències de documents cartogràfics de les terres de Lleida, 663 de les quals han estat reproduïdes fotogràficament. Imatges moltes de les quals han estat obtingudes amb feines i treballs: «capítol a part mereixeria la descripció de les vicissituds passades per a l'obtenció de les imatges, allà on l'arxiu no les proporcionava pels seus mitjans fotogràfics o —molt més rarament— informàtics. També cal dir que, a voltes, les gestions fetes per aconseguir una autorització de reproducció són un incentiu per abandonar la recerca.» [p. 18] Així doncs, cal agrair a l'equip de treball del Departament de Geografia i Sociologia de la Universitat de Lleida per no haver fet figa davant de la dificultat: Teresa Carrera, Rosa Anna Felip, Begoña Gairin, Joan Ganau, M. Mercè Gras, Jordi Martí i Núria Polo, sota la direcció de Jesús Burgueño. Una exposició d'una selecció de les peces inventariades seria el colofó més escaient de la feina realitzada. Potser l'aniversari que aprofito per entrefilar aquesta nota en podria ser l'excusa. El material repertoriat cobreix a bastament els quatre-cents anys.

En la **descripció de l'Atles** [pp. 15-21] se'ns informa del seu abast i limitacions tècniques. Així, la delimitació de l'àmbit geogràfic del qual s'ha recollit la documentació és ben clara: el de la província, —o de la demarcació, si així ho preferiu— de Lleida. Ha estat practicada la cerca sistemàtica de tots els documents que presenten aquell àmbit, o una part de l'àmbit, a escales superiors a 1:200.000 i fins a 1:500, aproximadament. Se n'ha exclòs doncs, com a norma, la documentació que presenta l'àmbit d'estudi en dimensions prou reduïdes com perquè aparegui en els documents del conjunt de Catalunya o de l'Estat, els quals ja tenen els seus canals de difusió propis. També s'ha exclòs de la publicació aquella documentació que ja havia estat reproduïda en els inventaris urbans (Catllar i Armengol, 1987; Llop, 1995) editats pel Col·legi d'Arquitectes de Catalunya (Lleida). En fi, de la documentació a gran escala i amb cobertura extensiva, normalment del segle XX i fraccionada en fulls, només se n'ha publicat alguna mostra representativa. Un criteri reductor que també ha estat aplicat a la documentació posterior a 1960 la qual ja ha estat recollida (Camps, 1987-93).

Els arxius consultats han estat molt diversos tant per la magnitud dels seus fons com per les facilitats de tota mena que han dispensat. L'experiència viscuda ha permès presentar-ne una tipologia força útil per a futurs recercaires. Hi ha arxius amb una catalogació acurada i amb fotografia de referència de cada peça. Cap problema. Són, però, minoria. Altres, la majoria, només ofereixen la referència escrita, ja sigui publicada, o ja sigui de consulta en el propi arxiu. La cerca és molt més treballosa. Però encara no hem atès la missió impossible. On s'ensopega amb dificultats gairebé insalvables és en els arxius amb

fons que se saben prou dilatats però sense cap tipus de referència catalogràfica del mapes i vistes. Sortosament aquests són molt pocs i cal comptar amb pistes facilitades per bibliografia antecedent. Així per exemple, per a la localització d'un bon nombre de materials impresos amb anterioritat i per a l'àmbit de cobertura d'aquest *Atlas* encara es imprescindible consultar el llibret d'un altre consoci traspassat: Josep Ma. Puchades (1946).

Abans d'entrar en la descripció de l'estructura de l'obra, però, crec que s'escu destacar les *joies* del recull. Penso que les datades **abans de 1602** mereixrien aquesta consideració en el context de l'aniversari que enguany podríem celebrar. Es presenten set dibuixos de la segona meitat del segle XVI: les vistes de Lleida i de Cervera de Van Wijngaerde una vista de la vall del Corb, el mapa del Marquesat de Camarasa, el plànol d'una propietat rústica a la partida de Fontanet, prop de Lleida ciutat, el mapa de la Val d'Aran de Tiburcio Spannochì, la deliciosa panoràmica de la rodalia de Foradada envoltant la representació de la Verge en els goigs de Salgar. Aquest mapa és una de les poques peces impreses abans dels de Vrients (1602-05), i que presenta un fragment del territori de Catalunya. I per sobre de tot, la joia indiscutible del recull és l'esquema de les partions entre els termes de Verdú, Preixana i Belianes datat d'entre els segles XIII i XIV. No us la salteu!

L'*Atlas* s'organitza en dues grans parts: nuclis urbans per un costat, i territori per l'altre. Junts sí, però no pas barrejats. En la primera part, la de **les viles i les ciutats**, es presenten vistes i plantes de quaranta entitats de població. És fa evident la més gran disponibilitat de documents per a les ciutats i viles que alhora eren places fortes: Lleida i Castellciutat-la Seu. També destaca la informació disponible de Balaguer, Cervera, Tàrrrega i Solsona, les ciutats més ben situades en la xarxa urbana provincial.

La troballa de les vistes de Van Wijngaerde (vegeu l'estudi que li ha dedicat M. Galera, 1998) encomanades per Felip II permet que l'*Atlas* rememori la geografia urbana de Lleida i la de Cervera de manera esplèndida. Aquesta tirada dels potentats per encarregar dibuixos de panoràmiques es repetirà, pel cas de les terres de Lleida, amb la visita d'un Mèdici de l'any 1668. També del segle XVII, són prou abundoses les vistes de Sieur de Beaulieu i dels seus ajudants. En aquesta primera part de l'*Atlas* se n'han reproduït diversos, tant del seu estat manuscrit com de les diverses edicions que se'n va fer, les darreres de les quals ja ben entrat el segle XVII. Òbviament, durant els segles XVII i XVIII varen ser les ciutats emmurallades, fins i tot les que no eren considerades com a places fortes, les que s'emportaren bona part de la producció d'abast marcadament local.

Els plànols pròpiament dits de localitats, i que superessin la sola representació de les fortificacions, no sovintegen fins a finals del XVIII: vegeu el plànol de Solsona, resplendent. Se sap que en l'esborrany del full de la província de Lleida de la sèrie a 1:200.000 de Francisco Coello es presentaven diversos plànols de ciutats. És una llàstima que no s'arribés a publicar. Durant el segle XIX continuaren sent molt escadussers. La popularització de la cartografia urbana no arribarà fins a finals del segle XIX de bracet amb les incipients campanyes publi-

ciutaries locals. A més, i atès l'eixamplament urbà de les ciutats, els forasters precisaven d'aquests documents per a orientar-s'hi. És també aleshores quan moltes viles i ciutats encarreguen el primer aixecament topogràfic del casc urbà i zones adjacents. Reduïts i generalitzats, molts d'aquests plànols es reproduïren a la *Geografia General de Catalunya* de Francesc Carreras Candi. Aviat, també, l'Instituto Geografico y Estadístico començarà a fer aixecaments, a 1:5.000 de la zona urbana i a 1:25.000 de tot el terme municipal, amb la qual cosa arribarem a les vigílies de la Guerra Civil (1936-39) amb el país completament cartografiat a escales relativament grans segons la complexitat de l'àmbit.

La segona part, **el descobriment del territori**, s'endreça en tres apartats. En el primer s'inventarien les obres que «han cercat l'aproximació, el descobriment, la descripció i la divulgació del territori» [p. 26] per a finalitats militars, de planificació de vies de comunicació, etc. En el segon s'apleguen els documents cartogràfics que concreten les divisions polítiques o administratives del territori sobre el paper: les jurisdiccions polítiques i eclesiàstiques fins a l'actualitat. En el tercer apartat es classifiquen els documents relatius a la localització dels recursos naturals: l'aigua, el bosc, la propietat de la terra i la geologia. Potser s'hauria escaigut millor disposar els parcel·lars en l'apartat segon. És només una opinió.

Sense entrar en detalls de nombres ni de percentatges, val a dir que un gruix significatiu dels mapes reproduïts procedeix dels «riquíssims arxius militars» [p. 17]. En aquest sentit, l'Atles dona la raó a Montserrat Galera per l'ús que va fer de les conteses bèl·liques (Galera, 1997) com l'enfilall de la història de la cartografia catalana des del sis-cents fins a la primera meitat del nou-cents. Val a dir que des de la Guerra dels Segadors, la cartografia militar ha estat feta, en gran mesura, pels serveis especialitzats de tropes expedicionàries estrangeres. Les carlinades del segle XIX, les més casolanes i, potser, les més sanguinàries, produïren un estoc cartogràfic relativament reduït.

En general, els mapes seleccionats per a aquesta secció presenten els camps de batalla o bé un conjunt de fortificacions. Més endavant, en canvi, la cartografia militar reflecteix l'interès creixent dels Estats Majors per la mobilitat de les tropes i es dona prioritat al dibuix de mapes itineraris. Som ja a la segona meitat del XIX. En l'àmbit civil és també quan proliferaren els mapes i plànols destinats als projectes de carreteres, de ferrocarrils, de canals..., les venes i les artèries del nou organisme nacional. El desenclavament cartogràfic del Pirineu no arribaria fins a finals del segle XIX com a resultat de l'explotació hidroelèctrica i l'inici de l'excursionisme. Finalment, es donen les mostres indispensables per a documentar l'evolució de la cobertura de la cartografia de base topogràfica dels organismes oficials.

El segon apartat s'orienta envers els documents que evidencien la seva organització: des dels límits estatals fins al reconeixement de les fronteres entre ajuntaments i parròquies. És una eina indispensable per a qualsevol estudi de geografia política. Com ja he esmentat, el document més antic que presenta l'Atles és precisament d'aquesta modalitat: les partions entre els termes de Verdú,

Preixana i Belianes. D'entre la resta de documents destaquen els reconeixements de límits de termes com a introducció als respectius cadastres borbònics del XVIII i primera meitat del XIX. Malgrat la seva simplicitat, però sense ingenuïtat, i potser per això mateix, aporten una gran quantitat d'informació que, en tot cas, cal saber destriar. Però l'aixecament sistemàtic de tots els termes municipals no serà realitzat fins el segle XX amb la finalitat de formar el mapa topogràfic a 1:50.000. A l'*Atlas* trobareu diverses mostres de les minutes d'aquest mapa.

Els mapes de les divisions eclesiàstiques, les dels bisbats i de les parròquies, són més recents, de darreries del segle XIX i la seva confecció es va recolzar en la cartografia oficial. En canvi, les divisions en vegueries i en corregiments han estat presents en la cartografia general des de temps més reculats. A les acaballes del segle XVIII es varen dibuixar mapes detallats de cada corregiment. I el cas de la Val d'Aran que mereix un tractament especial a banda. Una joia relativa de l'*Atlas* és la reproducció del mapa del primer projecte de divisió judicial de Jaume Pons i Tomàs Soler de l'any 1813.

El tercer apartat de **Territoris** es dedica a la cartografia dels recursos naturals. Sobre la propietat, usos i distribució de les aigües se n'ha fet una munió de mapes. En primer lloc destaquen els del Canal d'Urgell: els projectes anteriors i els parcel·lars de les explotacions. Passa una cosa semblant amb el Canal d'Aragó i Catalunya. Per altra banda es remarquen els treballs de les companyies hidroelèctriques per a l'aprofitament de les zones lacustres pirinenques i les Nogueres. El segon recurs cartografiat amb detall, també a partir de la segona meitat del XIX, són els boscos. Cal destacar la quantitat i qualitat dels mapes dels forests que esdevingueren d'utilitat pública en aquella època.

Durant el segle XIX es donaran pocs casos de pobles que formin un plànol parcel·lari del terme. Només apareixen els casos de Tàrraga i d'Albesa. Obvi: amb els amillaraments de les propietats es podia defraudar millor a Hisenda. Caldrà esperar a mitjans del XX per superar-los. Com ja ha estat esmentat, d'aquesta regla només se salva la part del Canal d'Urgell cartografiada per l'empresa concessionària de l'explotació a escala 1:5.000. I, per acabar, es dona un cop d'ull a la cartografia geològica.

D'entrada, o de sortida segons com es miri, em referiré a un altre atlas. Cal considerar l'*Atlas de Barcelona* de Galera, Roca i Tarragó (1972) com l'obra pionera de la línia de recerca i editorial que ha facilitat el coneixement de la cartografia antiga de Catalunya. Altres reculls de reproduccions cartogràfiques han seguit l'estela d'aquella obra. Després del de Barcelona van aparèixer els de les ciutats de Girona (Castells, Catllar, i Riera, 1992 i 1994) i de Lleida. De tota manera, i fins ara, el centre d'interès d'aquestes obres ha estat l'entorn urbà. En l'*Atlas de les viles, ciutats i territoris de Lleida*, l'àmbit d'acapte de documentació gràfica s'aboca a tot el territori, construït i no construït. És una novetat que cal valorar molt positivament. Malgrat els marrameus que poden aixecar-se des d'alguns sectors més que acadèmics de la geografia i de l'arquitectura i l'urbanisme, crec que aquest *Atlas* corrobora la suplementarietat dels estudis

del territori encaçats per aquests dos col·lectius de professionals.

En fullejar l'*Atles* he recordat l'amiga Rosa Barba (1948-2000). N'havíem parlat força d'aquella suplementarietat. Li hauria agradat molt aquest *Atles*. És per això que en faig memòria en aquesta nota.

3. Las series del mapa topográfico de España a escala 1:50.000, de Luis Urteaga i Francesc Nadal.

El mapa topogràfic a escala 1:50.000 ha estat el de base de la cartografia espanyola durant més d'un segle. Ho ha estat tant en el vessant de les aplicacions civils com en el de les militars fins el darrer quart del segle XX. També ha estat la base de compilació del mapa de referència del territori de Catalunya des dels anys trenta del segle XX i ha permès formalitzar-ne el model orogràfic del qual parlàvem en iniciar aquesta nota. La transcendència del mapa a 1:50.000 en la formació de la representació del país així com a sumari de les transformacions territorials sembla, doncs, fora de dubte tal i com ha reblat Ma. Carme Montaner (1998 i 2000).

Malgrat l'existència d'una bibliografia abundosa i documentada sobre aquest mapa, els autors d'aquest llibre se sorprenueren que ningú hagués enfilat un estudi general del producte cartogràfic per ell mateix, és a dir, dels fulls del mapa tal i com arribaren a l'usuari. En aquest context trobaren que calia estudiar i catalogar el conjunt dels fulls produïts. És el que volen oferir al lector/a d'aquest llibre: un panorama el més detallat possible de les sèries i edicions del *Mapa topográfico de España* realitzades des de l'any 1875 fins a l'actualitat. A les diverses edicions dels fulls civils de l'Instituto Geográfico, s'hi afegeixen els fulls derivats per les administracions militars espanyoles i les versions produïdes pels serveis cartogràfics militars alemanys, britànics i italians durant la Guerra Civil (1936-39) i la Segona Guerra Mundial (1939-45). Així mateix s'inclouen els fulls de les sèries produïdes pel US Army Map Service (1943-1980).

L'aportació fonamental del llibre és, doncs, una cartobibliografia raonada de l'estil més ranci: des de la pàgina 177 fins la final de llibre se'ns ofereixen els detalls de les diverses edicions de cadascun dels 1.136 fulls del mapa amb l'oportuna introducció instrumental i el colofó dels índexs transversals que hauríem desitjat més prolixos. A partir d'ara, aquesta obra ocuparà un lloc d'honor en els prestatges dels llibres de referència de les cartoteques i potser també de les biblioteques.

En la introducció general prèvia al catàleg (fins a la pàg. 176!) els autors rememoren els nombrosos treballs anteriors que han dedicat a l'origen i desenvolupament de la cartografia topogràfica espanyola i europea, temàtica de la qual són especialistes reconeguts. És una síntesi cronològica molt útil. La primera part recull la trajectòria del *Mapa Topográfico de España* fins el 1936 amb el rerafons de la formació del cadastre parcel·lari sense el qual, i a judici

dels autors, la singularitat del mapa topogràfic de base resulta incompreensible. La segona part versa sobre la militarització del mapa durant la Guerra Civil i anys següents.

La tercera part de la introducció és la que revela més novetats. De la recerca cartogràfica per cartoteques de dos móns, els autors han pogut aclarir molts dels topants del procés d'internacionalització del mapa que romanien obscurs. Els mateixos autors confessen que la reconstrucció d'aquesta diversificació és també un dels objectius del treball. En especial, són ben reveladors els detalls sobre les actuacions del US Army Map Service a Espanya. De l'experiència pròpia recordo que els fulls de l'«AMS» o «Mapa americà», com l'anomenàvem vulgarment eren, i fa només vint anys, els únics documents cartogràfics que oferien la xarxa quilomètrica UTM del territori de Catalunya indispensable per a muntar estructures de dades en format *raster* per als primers *softwares* de Sistemes d'Informació Geogràfica com, per exemple, el MAP. Per circular fora dels circuits comercials de difusió, la seva cerca podia esdevenir el tema d'una novel·la detectivesca.

En la quarta i darrera part es repassen els darrers productes del *Mapa Topográfico de España* fins arribar a la seva difusió en format digital. Tanmateix, els autors ens aclareixen: «No pretenem pas fer una història general i completa del *Mapa Topográfico de España*. L'anàlisi detallada de la formació de la seva sèrie matriu exigiria, pel cap baix, un llibre ben voluminós» [p. 11]. És la pro-pera fita de la trajectòria recercaire dels autors?

4. Recapitulació

L'oportunitat d'aquesta nota rau en la celebració dels quatre-cents anys del primer mapa imprès del territori de Catalunya. En relació amb aquest aniversari, ve a tomb la ressenya de tres obres recents d'història de la cartografia realitzades i editades en el nostre entorn cultural. Si el lector/a ha tret en clar el que pretén cadascuna de les publicacions, em fa l'efecte que a més d'oportuna, aquesta nota no es podrà acusar d'oportunista i haurà acomplert el seu objectiu prioritari. Però n'hi havia més d'objectius.

Al fil de les ressenyes he intentat posar de relleu el denominador comú que les anima: l'estudi cartobibliogràfic dels mapes antics. Vistos els resultats atesos, els autors i autores d'aquestes publicacions situen el nivell nostrat d'aquesta especialitat de la història de la cartografia a una altura considerable.

Per altra banda, he suggerit la individualització de sengles models geogràfics com a característica del contingut, que no pas del continent, dels mapes produïts en les etapes històriques cobertes per cada publicació amb major profusió. Així he esmentat, successivament, el model hidrogràfic dels segles XVII i XVIII originat en els primers mapes impresos el 1602; el model de comunicacions que predominaria durant el segle XIX; i el model orogràfic que s'allargassaria fins a l'actualitat.

Només he dilatat la presentació del primer. Bé s'ho valia per raó de l'anyversari. Més aviat, però, m'agradaria que ho consideressiu com un tribut als organitzadors i organitzadores de l'exposició de la qual la primera publicació ressenyada n'és el catàleg i pels molts anys de preparació que va comportar.

Aquesta provatura de modelització, que ara per ara no passa de suggeriment i que per tant no precisa conclusió, tampoc resta tancada per a l'avenir. És possible que, gairebé sense adonar-nos-en, estiguem immersos ja en el domini d'un nou model. Però això serà matèria per a una altre nota o, millor encara, article.

Referències bibliogràfiques

- BARELLA, A. (1997a). «Una interpretació de la xarxa fluvial dels mapes primitius de Catalunya de l'escola flamenco-holandesa del segle XVII». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* [Barcelona], 43, p. 9-32.
- BARELLA, A. (1997b). «Una anàlisi dels mapes antics de petit i mitjà format de les terres catalanes dels segles XVI al XVIII». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* [Barcelona], 45, p. 109-134.
- BROECKE, MARCEL P.R. VAN DEN (1996). *Ortelius Atlas Maps. An illustrated Guide*. 't Goy, Utrecht: HES Publishers.
- CAMPS, E. (a cura de) (1987-93). *Inventari cartogràfic de Catalunya*. Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya, 29 vols.
- CASTELLS, R.; CATLLAR, B.; RIERA, J. (1992). *Girona ciutat. Catàleg de plànols de la ciutat de Girona des del segle XVII al XX*. Girona: Col·legi d'Arquitectes de Catalunya; Demarcació de Girona - Ajuntament de Girona.
- CASTELLS, R.; CATLLAR, B.; RIERA, J. (1994). *Ciutats de Girona. Catàleg de plànols de les ciutats de Girona des del segle XVII al XX*. Girona: Col·legi d'Arquitectes de Catalunya; Demarcació de Girona - Diputació de Girona.
- CATLLAR, B.; ARMENGOL, P. (1987). *Atlas de Lleida. Segles XVII-XX*. Lleida: La Paeria - Col·legi d'Arquitectes de Catalunya.
- GALERA, M.; ROCA, F.; TARRAGÓ, S. (1972). *Atlas de Barcelona. Siglos XVI-XX*. Barcelona: Colegio Oficial de Arquitectos de Cataluña y Baleares. Hi ha una segona edició de 1982.
- GALERA, M.; GASSET, J. (1986). *Cartografia de Catalunya dels segles XVII i XVIII*. Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya.
- GALERA, M. (1998). Antoon van den Wijngaerde, pintor de ciutats i de fets d'armes a l'Europa del Cinc-cents. Cartobibliografia raonada dels dibuixos i gravats, i assaig de reconstrucció documental de l'obra pictòrica. Madrid - Barcelona: Fundación Carlos de Amberes - Institut Cartogràfic de Catalunya.
- GALERA, M. (2000). «Guerra i cartografia a Catalunya. Segles XVII-XX». A *Cicle de Conferències sobre Història de la Cartografia. 10è curs. La cartografia catalana*. Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya, p. 119-195.
- IGLÉSIES, J. (1949). Pere Gil (1551-1622) i la seva Geografia de Catalunya. Barcelona: Edició de l'autor.

- LLOP, C. (a cura de) (1995). *Atles urbanístic de Lleida, 1707-1995*. Lleida: Ajuntament de Lleida - Col·legi d'Arquitectes de Catalunya.
- MEURER, P. H (1991). *Fontes Cartographici Orteliani: Das Theatrum Orbis Terrarum von Abraham Ortelius und seine Kartenquellen*. Weinheim: VCH, Acta Humaniora.
- MONTANER, M.C. (1998). «Els inicis de la cartografia topogràfica a escala 1:50.000 a Catalunya». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* [Barcelona], 46, p. 97-112
- MONTANER, M.C. (2000). *Mapes i cartògrafs a la Catalunya contemporània (1833-1941)*. Barcelona: Rafael Dalmau Editor.
- PUCHADES, J.M. (1946). *Cartografia de la Província de Lérida y de Andorra*. Lleida: Instituto de Estudios Ilerdenses.
- VILA, P. (1933). «Un mapa de Catalunya i un mapa de Bèlgica» (text inèdit). Recollit a: *La Geografia i els seus homes. Selecció d'escrits de geografia de Pau Vila*. Barcelona: Curial, 1978. Vol. 3, p. 20-30.

